

УДК 94(477) 1941/1944

Стародубець Г.М.

**ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ОБРАЗУ «СВОГО»
ТА «ЧУЖОГО» В ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИЦІ
БАНДЕРІВСЬКОГО РУХУ ПЕРІОДУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

Аналізуються особливості формування національної історичної пам'яті українського народу. Висвітлено специфіку діяльності ОУН(б) впродовж 1941–1944 рр. з точки зору використання нею у теорії та практиці антиномій «свій – чужий».

Ключові слова: історична пам'ять, національна пам'ять, бандерівський рух, ОУН, національно-визвольний рух.

Однією з важливих тем сучасного наукового дискурсу, учасниками якого виступають не тільки вітчизняні, але й зарубіжні вчені, є історична пам'ять та її вплив на формування національної свідомості. Оригінальні підходи щодо визначення есенційності поняття «історична пам'ять» знаходимо у роботах Н. Яковенко [1], Ю. Зерній [2], Ж. Тощенко [3], В. Полянського [4] та багатьох інших.

У вузькому розумінні дослідники виділяють кілька рівнів історичної пам'яті: загальноетнічний (національний), локальний (окремі етнічні групи) й особистісний. Потенційно важливим об'єднуючим чинником процесу творення української держави виступає національна пам'ять, яку можна здефініціювати як сфокусовану свідомість нації, що акумулювала в собі найбільш значимі події минулого, які, як правило, носять персоніфікований характер і покликані стати націєоб'єднуючим чинником. Історична колективна пам'ять мобілізує національну свідомість, сприяє вихованню у її носіїв почуття співпричетності як до свого історичного минулого, так і до творення нової дійсності. Як слушно зауважує О. Сухомлинов, «самоідентифікація покоління відбувається через вироблення концептуально сформованого ставлення до історичного минулого. Кожне покоління нації історично себе самоусвідомлює. Таким чином, духовним надбанням етносу, складовою частиною його національної самосвідомості виступає національно-історична пам'ять. Вона включає в себе як знання

про події, традиції, ідеї, теорії, так і все те, за допомогою чого народ (етнічна спільнота) усвідомлює своє минуле, так і його ставлення до цього історичного багатства. У сукупності ці знання і оціночні ставлення стають мотивацією поведінки етносу в суспільному житті [5, 20].

Складність українських реалій полягає у тому, що наше суспільство, по-перше, не є мононаціональним, тому єдиної матриці національної пам'яті априорі не може мати. По-друге, впродовж кількох віків воно перебувало по різні боки державних кордонів і його свідомість формувалася в рамках неукраїнської, імперської (російської чи австро-угорської) колективної пам'яті. Ця різниця настільки відчутна, що дає підстави, на думку вітчизняних вчених, «вести мову навіть про певний цивілізаційний розкол українства в широкому розумінні цього слова [6, 445]. По-третє, глибокий відбиток у свідомості населення України залишила радянська система. У силу тотального впливу останньої «сучасна постсоветська Україна стала полем битви між двома версіями української історії: советською та українською традиційною» [7, 17]. Наведені приклади, на жаль, не є вичерпними чинниками, які детерминували суспільні, культурні, мовні та історичні конфлікти, що мають місце в сучасній Україні. Їх існування носить цілком об'єктивний характер і є наслідком закономірної появи суспільних запитів на формування колективної/національної історичної пам'яті як однієї з форм національного захисту в умовах відкритості раніше замкнених геополітичних просторів.

Французький вчений Жорж Мінк звертає увагу на активізацію останнім часом «ігор з пам'яттю», причому не тільки в наукових текстах, а й у житті. Він зауважує, що «поруч з інтенсивними процесами примирення другої половини ХХ ст. саме смисли, що стосуються пам'яті, становлять проблему для суспільних наук. Смисли, що більше пов'язані з бажанням таврувати, дискредитувати супротивника, здійснити перегляд історичних матеріалів, змінюючи в них вердикт, грати на конфліктному минулому в сьогоднішніх політичних змаганнях» [8, 63–64]. У цьому контексті Україна не є винятком, радше навпаки – активним учасником такого процесу. В умовах перманентної політичної кризи вітчизняний політикум активно експлуатує

«больові точки» національної пам'яті (суперечливі історичні по-статі, повстанський рух ХХ ст., діяльність ОУН і УПА тощо) для отримання короточасних політичних дивідендів. Український ва-ріант «дуалізму колективних уявлень про минуле ґрунтується не на територіальному, мовному або етнічному поділах, а передусім на ідеологічному протиборстві двох принципово відмінних моде-лей громадянської ідентичності й, відповідно, різних проєкцій минулого: національно-демократичної та постколоніально-радян-ської» [9, 51]. На жаль, це не тільки не сприяє формуванню єди-ної матриці національної пам'яті, але й руйнує ті слабкі «лінії стику», які вдалося маркувати, в тому числі зусиллями науковців, упродовж останніх десятиліть.

Одним із помітних явищ початку 2000-х років стало «повер-нення на авансцену категорій населення, принесених у жертву «пактам» виходу з авторитарних режимів» [8, 66]. В пострадян-ській Україні їх виявилася доволі значна кількість – депортовані кримські татари, учасники національно-визвольного руху періоду Другої світової війни, так звані оstarбайтери, військовополонені, дисиденти та інші. В умовах незалежної української держави вони наполегливо артикулюють свої претензії на право офіційного ви-знання їх «локальної моделі пам'яті» структурним елементом «на-ціонального наративу».

У контексті сказаного важливим завданням сучасних суспільствознавців є системне та об'єктивне дослідження глибинних пластів локальної історії через призму їх проєкції на загальнона-ціональне тло.

Без сумніву, однією з найбільш контраверсійних проблем, що лежить на лінії розколу вітчизняного суспільства на Схід та Захід і відноситься до так званих «больових точок історії», які час від часу дають про себе знати у стосунках України з Росією та Польщею, виступає тема Української повстанської армії та ОУН, зокрема її бандерівського крила, в роки Другої світової війни. Аналіз діяль-ності Організації українських націоналістів з точки зору викорис-тання нею антиномій «свій – чужий» у своїй теорії та практиці впродовж 1941–1944 рр. є предметом нашої наукової розвідки.

Стратегічна мета обох відламів ОУН (мельниківського та бан-дерівського) була чітко сформульована та озвучена в їх програм-

них документах на початку 1941 р. – боротьба за побудову незалежної української держави. Тому мобілізація західноукраїнського населення на боротьбу задля досягнення високої мети була одним із найважливіших завдань, яке ставили перед собою оунівці. Забезпечення цього процесу було неможливим без розробки його ідеологічного підґрунтя, викладеного в концентрованій формі гасел, доступних для сприйняття та розуміння пересічними громадянами.

Аналіз значного пласту політичної публіцистики, програмних документів, матеріалів пропагандистського та «ідеологічно-вишкільного» характеру ОУН(б) дає підстави зробити висновок про те, що основним аргументом на користь необхідності створення єдиного фронту українського народу в боротьбі за свою незалежність виступала наявність важливого інтегративного чинника – національної пам'яті. Відчуття такої «спільності» оунівцями цілеспрямовано культивувалося за допомогою використання різноманітних форм та засобів впливу на суспільну свідомість.

У фондах вітчизняних архівів зберігається значна кількість так званих «вишкільних матеріалів», які були покладені в основу навчальних програм різного роду політичних вишкільних, організованих націоналістичним підпіллям на теренах повстанського «запілля». Наприклад, слухачі одного із семінарів повинні були прослухати курс з історії України, що включав розділи: «княжа доба», «причини упадку», «козаччина», «формування української нації», «доба Відродження», «географія», «визвольні змагання 1917–1920 рр.», «під польською займанщиною» [10, 24]. Завдання політвиховників низових ланок оунівського підпілля полягало у тому, щоб до кожного члена та симпатика Організації донести суть ідеї творення української нації та української держави. Згідно з інструкцією керівникам політичних відділів, «виклади про це мусили доказати, що боротьба за збереження національних форм була боротьбою проти фізичного винищення і поневолення. Збереження і розбудова національної культури в широкому розумінні цього слова – передумова для удержання народу у власних організованих формах. ... Обороняємо націю, бо знищення її означає живучість і вагу в історії» [11, 157]. Отже, долучення до процесу конструювання історичної пам'яті україн-

ців націоналісти вважали одним із основних завдань своєї Організації.

Апелюючи до національної самосвідомості українців, оунівці активно використовували такі ідентифікаційні маркери, як: атрибути політичної влади – «Тризуб з мечем як відзнака Організації, прапор чорної та червоної краски»; традиційні свята – «Свято Соборності 22 січня, Свято Героїв Революції 23 травня і День боротьби 31 серпня» [12, 44]; релігійні символи – насипання символічних могил, організацію хресних ходів тощо.

Паралельно з процесом ініціалізації власної національної ідентичності, тобто образу «свого», оунівці опосередковано проводили ідентифікацію тих, хто, за словами Г. Касьянова, «мав бути виведений за рамки «своєї» уявленої спільноти. Формування образу етнічного чи культурного Іншого стало невід'ємною частиною... політичної мобілізації» населення краю [13, 15]. В основу формування політико-ідеологічного інструментарію, використовуваного бандерівцями з метою залучення українців до національно-визвольної боротьби, було покладено використання архетипової бінарної антиномії «свій-чужий» як критерію оцінки свого сусіда та об'єктивних реалій. Слід зауважити, що до середини 1943 р. в теорії та практиці ОУН(б) спостерігалось домінування відверто негативного трактування образу своїх сусідів. Тобто їх розглядали не стільки як «інших», скільки як «чужих», ворожих українській нації та її прагненню побудувати власну державу.

Насамперед схематичний образ «чужого» було зафіксовано в офіційних документах ОУН(б). Згодом відбулася його екстраполяція на громадську думку західноукраїнського регіону шляхом використання різноманітних засобів її формування. Основні програмні засади бандерівської ОУН були викладені в постановках Другого (Краківського) Великого збору (квітень 1941 р.). У них, зокрема, зазначається, що «визвольно-революційну боротьбу... вела ОУН, спираючись на власні сили українського народу, відкинувши в принципі орієнтацію на чужі сили, а зокрема на **історичних ворогів** українського народу (виділення наше. – Автор)» [12, 25]. З документу не випливає, що «вороги України» визначалися за національною ознакою, радше за політичною приналежністю. Серед основних – СРСР, або «Москва» в широкому

розумінні цього слова – Російська імперія як така. Потім – Польща та Румунія, які окупували українські землі. Негативне ставлення до євреїв визначається не стільки їх національністю, скільки особливостями політичної діяльності: «Жиди в СРСР є найвідданішою підпорою пануючого більшовицького режиму та авангардом московського імперіалізму в Україні» [12, 36]. Згодом в рішеннях Другої та Третьої Конференцій (1942, 1943 рр.), Третього Надзвичайного Великого Збору ОУН до ворогів української державності буде віднесена фашистська Німеччина («Берлін»).

Чіткі акценти в розмежуванні простору на «своїх» та «чужих» було розставлено у відомій бандерівській летючці, поширеній у червні 1942 р. на теренах Волині та Полісся – «Партизанщина і наше ставлення до неї». Її автори намагалися аргументувати своє негативне ставлення до процесу розгортання партизанської збройної антифашистської боротьби, використовуючи прийом протиставлення «себе» й «інших». На їх глибоке переконання, «партизани – це агенти Сталіна і Сікорського, які хотіли охоронити – один московське, другий польське населення від німецької відплати. Вони хотіли, щоб якраз ми – українці платили рахунки за прорахунки їхніх земляків. Саме завдяки політиці Росії і Польщі німці мають можливість вдаватися до масових репресій, спалення сіл, розстрілів цивільного населення» [14, 55–56]. Як видно з тексту документа, бандерівці вживають займенник «ми» для позначення збірної назви «своїх» – українців, на протизвагу «чужим» – росіянам та полякам, які, хоча й є земляками, але позиціонуються як частина інородного, неукраїнського тіла (в сенсі суспільства). В оунівських документах агітаційно-пропагандивного спрямування знаходимо постійне апелювання до національної самосвідомості українців через опертя на історичні та мовні референції. У першу чергу йдеться про спільні трагічні та героїчні сторінки української історії – Хмельниччину, революційні події 1917–1921 рр., паціфікацію, процеси ополячення чи русифікації тощо. Такі події, на думку націоналістів, повинні були виступати основними націєоб'єднуючими подразниками.

Військово-політичні реалії завершального періоду війни спонукали керівництво ОУН(б) до пошуку нового образу «чужого»

або, принаймні, до його кореляції. Так, на початку 1945 р. в одній із інструкцій пропагандистам зверталася увага на те, щоб «не вживати в масовій усній пропаганді назв: російський чи московський імперіалізм, Росія чи Москва, щоб не мобілізувати проти нашого визвольного руху широкий загальний росіян. Уживати назви: большевицький, червоний, сталінський імперіалізм, терор НКВС, партія, кремлівські вельможі» [15, 52]. Така точка зору знайшла своє відображення і в роботах тогочасних теоретиків бандерівського руху. Зокрема, Д. Шанхай (Й. Позичанюк) вважав, що від 1943 р. ставлення українського визвольного руху до росіян і Росії є вирішальним у майбутній боротьбі ОУН і УПА. Він наголошував, що «ми переслідуюємо мету не конструктивну щодо російського народу, а деструктивну щодо московської імперії, в розвалі якої російський народ мусить відіграти свою історичну роль» [16, 206]. Таким чином, бандерівці намагалися лінію розмежування «своїх» і ворожих змістити виключно в політико-ідеологічну площину, намагаючись максимально нейтралізувати національний аспект. Реалії засвідчили, що це їм не зовсім вдавалося, принаймні щодо поляків.

Для відстоювання власної національної ідентичності бандерівці широко використовували формулювання, які містили заперечення іншої ідентичності, конструюючи класичну проекцію: не «ми» створюємо проблему, а «вони». Це знайшло найбільш яскравий вияв під час так званої Волинської трагедії (весна–літо 1943 р.), коли вину за розв'язання україно-польського збройного протистояння українська сторона (як, до речі, й польська) намагалася повністю перекласти на плечі своїх опонентів. Так, у розповсюдженій 18 травня 1943 р. відозві Крайового проводу ОУН на північно-західних українських землях уся відповідальність за загострення міжнародного конфлікту на Волині покладалася на поляків. У відозві містився такий заклик до польського населення: «...Пам'ятайте, якщо польська громадськість не вплине на тих, котрі пішли в адміністрацію, поліцію та інші установи з тим, щоб вони їх полишили, то гнів українського народу виллється на тих поляків, які мешкають на українських землях. Кожне наше спалене село, кожна наша жертва, що будуть з вашої вини, відіб'ються на вас... Поляки! Опам'ятайтеся! Повертайтеся додому» [17, 242].

Криваве українсько-польське протистояння весни-літа 1943 р. знайшло своє виправдання в середовищі ОУН(б). Його причину вони пояснювали антиукраїнською політикою польської влади, яка виступала по відношенню до українців Волині і Галичини як окупаційна з усіма відповідними атрибутами – репресивним поліційним апаратом, окатоличенням, насадженням польської мови, культури тощо. Оунівці намагалися використати негативний образ поляка-гнобителя, котрий впродовж віків глибоко закарбувався в історичній пам'яті українця, особливо галичанина та волиняка. У даному випадку поляк не розглядався як «інший», а виключно як «чужий», тобто ворог, тому будь-який вияв жорстокості проти нього має своє виправдання. Як слушно зауважує польський дослідник, «у випадку оцінки антипольської акції УПА ми маємо до діла з глибоким польсько-українським конфліктом пам'яті» [18, 135]. До слова, активна польсько-українська дискусія з цієї проблеми досі не завершена, що є свідченням її надзвичайної складності та неоднорідності.

Якщо конструювання рефлексії за схемою «свої – чужі» відбувається стосовно елементів, що стоять по різні сторони національно-етнічного чи політичного маркування, то цьому можна знайти цілком логічне виправдання. Зокрема, в досліджуваній нами період беззаперечним фактом є те, що відкритими ворогами української державності виступали СРСР, фашистська Німеччина, Польща, кожна з яких переслідувала свої власні цілі. Однак до категорії «чужих» бандерівці відносили так званих «політичних опортуністів», тобто членів інших політичних партій, серед яких були колишні соратники – ОУН(м). Вперше на офіційному рівні про це йшлося на Другому Великому Зборі ОУН (квітень 1941 р.). Серед підсумкових документів, прийнятих на цьому форумі, знаходимо так звані Постанови в справі диверсії А.Мельника, в 17 пунктах яких міститься звинувачення політичних опонентів у нелегітимності Організації українських націоналістів під керівництвом Андрія Мельника та зраді її членів націоналістичному рухові.

Конфлікт, ініційований керівною верхівкою націоналістів, завдав непоправної шкоди національно-визвольному рухові загалом і здетонував розкол західноукраїнського політикуму на «мельниківців» та «бандерівців», що супроводжувався хвилею

безглузких обопільних звинувачень та людських жертв. Він сприяв дезорганізації пересічного українця, який, не розуміючи тонкощів політичних інтриг, щиро дивувався тому, чого його сусід чи односелець ставав ворогом української держави, бо був прихильником мельниківського чи бульбівського руху. Особливо яскравим прикладом зовнішнього вияву такого конфлікту стали події, що мали місце 6 липня 1943 р. в Антоновецькому лісі на Кременеччині. Того дня сотні під командою «Енея» оточили і обеззброїли табір «Хрона». Спосіб проведення акції засвідчив, що її мета полягала не стільки в прагненні об'єднати всі повстанські сили краю в єдину УПА, скільки ліквідувати опір тих збройних загонів, які не контролювалися ОУН (б). У звіті курінного УПА «Крука» повідомляється про те, що того дня «відділ К. і Ч. («Крука» і «Черника») за наказом Команди УПА роззброїв монархічний дикий відділ мельниківців, що оперували в Крем'яничині під назвою «Український Партизанський Відділ ч. 22». Майже всі старшини та стрільці УПА без спротиву зложили зброю і підпорядкувалися УПА» [19, с.118]. Така тактика поведінки зі своїми політичними опонентами для бандерівців була цілком звичною. Останніх вони трактували не як соратників по національно-визвольній боротьбі, а ворогів. Тому, як слушно зазначає Я. Грицак, жорсткий конфлікт був спричинений не так принциповими незгодами, як відмінностями в тактиці, часто-густо особистими амбіціями лідерів та їхнім бажанням однопартійно – а чи й одноосібно – керувати всім рухом [7, 105].

Отже, аналіз теорії та практики основних засад бандерівського руху періоду Другої світової війни дає підстави стверджувати, що, окрім збройних методів боротьби, націоналісти широко застосовували ідеологічні. Творцями їхньої політико-ідеологічної тактики найбільш затребуваною виявилася тема конфлікту, домінантою якої був образ «чужого» – поляка-гнобителя, більшовика-імперіаліста, українця-опортуніста. Використання рефлексивної моделі «свої – чужі» значною мірою зумовило деструктивну поведінку людей, провокуючи силовий варіант вирішення гострого суспільного конфлікту.

Насамкінець варто зазначити, що в силу особливостей історичного розвитку нашої держави, її окремі регіони виступали епі-

центрами різного роду конфліктів, чи, за висловом Жоржа Мінка, «запасами пам'яті». Важливо, щоб ці запаси не використовувалися авантюристами від політики з метою збурення громадянського суспільства. Важливо, щоб у процесі впровадження політики національної пам'яті носії локальної історичної пам'яті мали змогу відчувати себе її повноправними репрезентантами.

Список використаних джерел

1. *Яковенко Н.* Нова доба — нові підручники. Про потребу дискусії над підручниками з історії України [Електронний ресурс] / Н. Яковенко. — Режим доступу: <http://www.novadoba.org.ua/data/metod/yakovenko.rtf>.

2. *Зерній Ю.* Історична пам'ять як об'єкт державної політики / Ю.Зерній // Стратегічні пріоритети. — 2007. — № 1 (2). — С. 71–76.

3. *Тощенко Ж.* Историческое сознание и историческая память. Анализ современного состояния [Електронний ресурс] / Ж.Тощенко. — Режим доступу: <http://vivovoco.rsl.ru/VV/JOURNAL/newhist/himem.htm>.

4. *Полянський В.* Историческая память в этническом самосознании народов / В. Полянський // Социс. — 1999. — № 3.

5. *Сухомлинов О.М.* Культурні пограниччя: новий погляд на стару проблему / О.Сухомлинов. — Донецьк: ТОВ «Юго-Восток Лтд», 2008. — 212 с.

6. *Світленко С.* Українська історична свідомість у контексті етнонаціонального поступу / С. Світленко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Запоріжжя, 2006. — Вип. XX. — С. 443–449.

7. *Грицак Я.* Страсті за націоналізмом. Історичні есеї / Ярослав Грицак. — Київ: Критика, 2004. — 343 с.

8. *Жорж Мінк.* Геополітика, примирення та ігри з минулим: на шляху до нової пояснювальної парадигми колективної пам'яті / Жорж Мінк // Україна модерна (Пам'ять як поле змагачь). — Ч. 15(4). — Київ, 2009. — С. 63–78.

9. *Симоненко І.* Особливості структури історичної пам'яті українського народу та шляхи формування національного історичного парадигму / Ігор Симоненко // Стратегічні пріоритети. — №1(10). — 2009. — С. 51–61.

10. Державний архів у Рівненській області. — Ф.Р-30. — Оп. 1. — Спр. 8.

11. Центральний державний архів громадських об'єднань України. — Ф. 57. — Оп. 4. — Спр. 354.

12. ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955 р. — В/м, 1955.

13. Образ Іншого в сусідніх історіях: міфи, стереотипи, наукові інтерпретації (Матеріали міжнародної наукової конференції, Київ, 15-16 грудня 2005 р.) / Упорядник і наук. ред. Г.В. Касьянов. – К.: НАН України, Інститут історії України, 2008. – 264 с.

14. Державний архів у Рівненській області. – Ф. Р-30. – Оп. 1. – Спр. 19.

15. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф.3836. – Оп.1. – Спр. 67.

16. Шанхай Д. Тактика щодо російського народу // Літопис УПА. – Торонто, 1980. – Т.8. – С. 203–252.

17. Ілляшин І. Українська повстанська армія і Армія Крайова. Протистояння в Західній Україні (1939–1945 рр.) / Ігор Ілляшин. – К., 2009. – 399 с.

18. Гжегож Мотика. Друга світова війна в польсько-українських історичних дискусіях / Гжегож Мотика // Україна модерна (Пам'ять як поле змагання). – Ч. 15(4). – К., 2009. – С. 127–135.

19. Стародубець Г. ОУН(б) в українському національно-визвольному русі на Волині в роки Другої світової війни (1941–1943 рр.) / Галина Стародубець. – Тернопіль, 2002. – 144 с.

Стародубець Г.М. Особенности использования образа «своего» и «чужого» в теории и практике бандеровского движения периода Второй мировой войны

Анализируются особенности формирования национальной исторической памяти украинского народа. Показана специфика деятельности ОУН(б) на протяжении 1941–1944 годов с точки зрения использования Организацией в теории и практике антиномий «свой – чужой».

Ключевые слова: историческая память, национальная память, бандеровское движение, ОУН, национально-освободительное движение.

Starodubets, G.M. Special features of using the image of «own» and «strange» in the theory and practice of the Bandera movement in the period of the Second World War

The peculiarities of forming the national historical memory of Ukrainian people are analyzed. The specifics of the activity of OUN (b) during 1941–1944 from the view of using the antinomy «own» and «strange» in theory and practice are described.

Key words: historical memory, national memory, Bandera movement, OUN, national liberation movement.